

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΑUGΟΥΣΤΟΣ 1922 Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

ο Μάιο του 1919, ο Ελληνικός Στρατός αποβιβάζεται στη Σμύρνη. Η Ελλάδα βρίσκεται στον κολοφώνα της δόξας της. Η πολεμική προσπάθεια, που άρχισε το 1912, διπλασίασε περίπου την Ελλάδα και προσέθεσε νέες σελίδες δόξας στην Ιστορία της.

Ο Ελληνικός Στρατός στον Σαραντάπορο, στα Γιαννιτσά, στο Μπιζάνι, στο Κιλκίς, ακόμη και στη μακρινή Ουκρανία, απέδειξε την αξία του στο πεδίο της μάχης. Οδηγούμενος από ικανούς αξιωματικούς, «ψημένους» στη μάχη, έχει γίνει ένα σύνολο σεβαστό στους συμμάχους του και φοβερό στους εχθρούς του. Το ηθικό του είναι υψηλό, μετά από τις αλληπάλληλες νίκες και τις προσαρτήσεις εδαφών. Δακρύζουν οι Έλληνες στρατιώτες όταν ακούν τον Αρχιεπίσκοπο Σμύρνης Χρυσόστομο να τους αποδέχεται ψάλλοντας το «...Ευλογημένος ο ερχόμενος». Στιγμές πραγματικά μοναδικές για ένα έθνος.

Δυστυχώς η κατάληψη της Σμύρνης δεν σημαίνει και το τέλος των ελληνικών προσπαθειών. Οι Τούρκοι μπορεί να δέχτηκαν την παρουσία των Ιταλών, των Γάλλων και των Αγγλων στη χώρα τους μοιρολατρικά, χωρίς αντίδραση (κισμέτ), αλλά με τους Έλληνες υπάρχει μια σοβαρή ειδιοποιός διαφορά. Κι ο πιο αμόρφωτος Τούρκος καταλαβαίνει ότι οι άλλοι κάποτε θα φύγουν, ο Έλληνας όμως έρχεται να μείνει. Και μάλιστα δεν θα μείνει σε μία χώρα ξένη που κατέκτησε με το σπαθί του, αλλά σε μέρη στα οποία είχε ριζώσει και είχε προκόψει, πριν η Ιστορία ανακαλύψει τους Τούρκους. Η ίδια η τουρκική ονομασία του (Γιουνάν=Ιωνας=Ελληνας) αυτό δείχνει. Αυτός είναι λοιπόν ο κύριος εχθρός, ο ιδιοκτήτης, που ήλθε να πάρει πίσω την κλεμμένη περιουσία του. Όλοι οι Τούρκοι ενώνονται εναντίον αυτού που απειλεί να τους ξαναστείλει πίσω στα άγονα εδάφη της Κεντρικής Ασίας. Από την πρώτη ημέρα της ελληνικής αποβάσεως στη Σμύρνη διαφαίνεται αυτή η τάση. Καθημερινά αυξάνονται οι Τούρκοι αντάρτες (τσέτες) και οι δυνάμεις του τακτικού τουρκικού στρατού. Αντιδρώντας στη δουλικότητα του Σουλτάνου, την ηγεσία του αγώνα αναλαμβάνει ο Μουσταφά Κεμάλ, ένας ξανθός, γαλανομάτης Τούρκος.

Ο Ελληνικός Στρατός, προσπαθώντας να εγκλωβίσει και καταστρέψει τις εχθρικές ομάδες, προωθείται στο εσωτερικό της Μ. Ασίας. Κερδίζει μια σειρά μαχών. Στα τέλη του '20 έρχεται η πρώτη τουρκική νίκη. Στη μάχη του Ιν Εϋνού (Ινονού), δυτικά του Εσκί Σεχέρ, οι Τούρκοι κατορθώνουν να ανακόψουν την ελληνική προέλαση. Είναι μία αμυντική νίκη, αλλά είναι νίκη. Μεγαλύτερες των στρατιωτικών επιπτώσεων, είναι οι ηθικές. Οι Τούρκοι αρχίζουν να βλέπουν πιθανή την εκδίωξη των Ελλήνων και σπεύδουν κατά χιλιάδες να ενισχύσουν τους τσέτες και τον κεμαλικό στρατό.

Η ελληνική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία αντιλαμβάνεται ότι είχε υποτιμήσει τον αντίπαλο. Λαμβάνεται απόφαση επιστρατεύσεως και επίθεση κατά του Κεμάλ. Ο ελληνικός λαός αποδεικνύει πάλι το σθένος του, κάνοεσα σε 30 ώρες, στις 13 και 14 Αυγούστου

1922, ο τουρκικός στρατός υπό τον Κεμάλ Ατατούρκ, διασπά την ελληνική αμυντική γραμμή στο Αφιόν Καραχισάρ. Μεγάλα τμήματα του Ελληνικού Στρατού αποκόπονται και αιχμαλωτίζονται, ενώ το μεγαλύτερο υποχωρεί ατάκτως προς τη Σμύρνη και τα παράλια. Μέσα σε λίγες ημέρες, ο Ελληνικός Στρατός θα εγκαταλείψει τη Μικρά Ασία. Την ήττα αυτή, η Ελλάδα θα την πληρώσει, εκτός των απωλειών του στρατού, με 300.000 περίπου Έλληνες νεκρούς αμάχους στη Μικρά Ασία και 1.500.000 πρόσφυγες. Μία παρουσία υπεράνω των 3.000 ετών στη γη αυτή, χάνεται. Ελάχιστοι Έλληνες θα μείνουν στα πολυπαθή εδάφη της, κρύβοντας την ταυτότητά τους, ανάμεσα σε πολλούς άλλους, που δεν ξέρουν ότι είναι Έλληνες.

ντας ακόμη και τον φιλότουρκο Τσώρτσιλ να αναγνωρίσει ότι αυτός ο λαός κατάγεται από «πολεμική ράτσα». Σπεύδει να πυκνώσει τις γραμμές του στρατού και μάλιστα σε αριθμούς που το επίσημο κράτος δεν ανέμενε. Είναι χαρακτηριστικό ότι από ορισμένες κλάσεις εφέδρων ανεμόνοντο 45.000 άνδρες και προσέρχονται για κατάταξη 58.000, όχι μόνο από την Ελλάδα αλλά και Έλληνες μετανάστες από όλο τον κόσμο. Πολλές χιλιάδες είναι και οι Έλληνες Μικρασιάτες που κατατάσσονται. Η Στρατιά της Μ. Ασίας ξεπερνά σε δύναμη τις 200.000 άνδρες. Μαζί με το Δ' Σώμα Στρατού της Οράκης και τις φρουρές του εσωτερικού της χώρας, οι υπό τα όπλα άνδρες φτάνουν και ξεπερνούν τις 300.000 άνδρες. Υφιστάμενος τεράστιες στερήσεις και θυσιάζοντας την ευμάρειά του, ο ελληνικός λαός εμπιστεύεται για άλλη μία φορά την ζωή των αξιωτέρων τέκνων του και την τύχη της πατρίδος στα χέρια της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας του.

Τον Ιούνιο του 1921 η Στρατιά Μικράς Ασίας εξορμά. Η Κιουτάχεια, το Εσκί Σεχέρ και το Αφιόν Καραχισάρ καταλαμβάνονται μετά από σκληρές μάχες. Η Στρατιά πλησιάζει τον Σαγγάριο ποταμό. Ο αντικειμενικός σκοπός, όμως, δηλαδή ο εγκλωβισμός και η καταστροφή των κεμαλτών δυνάμεων, δεν επετεύχθη. Ο Κεμάλ υποχωρεί παραχωρώντας χώρο για να κερδίσει χρόνο. Η Στρατιά αποφασίζει να καταδιώξει τον εχθρικό στρατό και πέραν του Σαγγαρίου, προς την Άγκυρα. Οι απώλειες όμως είναι πολλές και ο ανεφοδιασμός χωλαίνει Τα υλικά που είχαν συγκεντρωθεί για την πρώτη επιχείρηση έχουν καταναλωθεί. Ο Αντισυνταγματάρχης Γ. Σπυριδωνος, διευθυντής του 1V Επιτελικού Γραφείου της Στρατιάς, διαφωνεί. Εκλιπαρεί για μία μικρή καθυστέρηση τουλάχιστον, μέχρι να επισκευασθεί η σιδηροδρομική γραμμή ως τον Σαγγάριο. Καμμία αναβολή δεν δίνεται. Όλοι είναι σίγουροι ότι ο τουρκικός στρατός υποχωρεί διαλυμένος και απαιτείται συνεχής πίεση. Στο Εσκί Σεχέρ ετοιμάζονται 2.500 χρεβάτια για τους αναμενόμενους τραυματίες και η Στρατιά προχωρεί.

Προτεραιότητα δίνεται στον ανεφοδιασμό με πυρομαχικά και λιγότερο σε τρόφιμα. Στα σχέδια προβλέπεται ο ανεφοδιασμός της Στρατιάς «εξ επιτοπίων πόρων». Όλα αυτά, τη στιγμή που ο αντίπαλος στρατός έχει πλησιάσει το ανεφοδιαστικό του κέντρο, την Άγκυρα, ενώ αντιθέτως η ελληνική Στρατιά απομακρύνεται από τα δικά της. Παράλληλα, το πολυπληθές τουρκικό ιππικό παρενοχλεί τον ισχνό ελληνικό ανεφοδιασμό.

Παρόλα αυτά η Στρατιά επιτίθεται. Τα 2/3 του στρατού ελίσσονται στα πλευρά του εχθρικού μετώπου, δια μέσου της άνυδρης Αλμυράς Ερήμου. Οι δυσχέρειες του ανεφοδιασμού πληθαίνουν. Οι άνδρες στην έρημο, πολλές φορές τρέφονται με ρέγγες, νερό

δεν υπάρχει πουθενά, τα πυρομαχικά είναι περιορισμένα. Πολλές φορές το πεζικό επιτίθεται χωρίς υποστήριξη πυροβολικού, πολλές μεραρχίες αναγκάζονται να χρησιμοποιήσουν τα πυρομαχικά ασφαλείας τους. Η Θέληση; όμως, του Έλληνα στρατιώτη είναι τρομερή. Οι τουρκικές θέσεις καταλαμβάνονται με εφ' όπλου λόγχη. Τα αφιλόξενα υψώματα του Κάλε Γκρότο, του Τσαλ και του Αρντίζ Νταν ποτίζονται με ποταμούς ελληνικού αίματος. Με τεράστιες απώλειες, οι ελληνικές μεραρχίες προχωρούν διώχνοντας τους Τούρκους απ' τις θέσεις τους. Η έκβαση της μάχης κρέμεται σε μία κλωστή, όταν η Στρατιά εκδίδει διαταγή υποχωρήσεως πίσω από τον Σαγγάριο, φοβισμένη από τις μεγάλες απώλειες, συμβουλευόντας ταυτοχρόνως την κυβέρνηση ότι, πλέον, απαιτείται πολιτική λύση. Και αυτό, τη στιγμή που η σιδηροδρομική γραμμή έχει επισκευασθεί και έχει αρχίσει άνευ εμποδίων σχεδόν η ροή των εφοδίων.

Οι απώλειες είναι πράγματι φοβερές. Το άνθος του Ελληνικού Στρατού θα χαθεί στη μάχη του Σαγγαρίου. Ορισμένοι αριθμοί θα δείξουν ανάγλυφα το μέγεθος των ελληνικών απωλειών. Η Στρατιά επιτέθηκε στον Σαγγάριο με δύναμη 3.780 αξιωματικών και 120.000 περίπου στρατιωτών. Απ' αυτούς η πταρακτική δύναμη των μεραρχιών ήταν 78.440 άνδρες. Οι συνολικές απώλειες έφτασαν τους 23.520 νεκρούς και τραυματίες, αξιωματικούς και στρατιώτες, στη συντριπτική τους πλειοψηφία άνδρες της παρατακτής δυνάμεως. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι απώλειες των αξιωματικών έφθασαν τους 953 νεκρούς και τραυματίες, κατά κύριο λόγο από τους 1.860 αξιωματικούς των μεραρχιών της πρώτης γραμμής. Οι απώλειες των αξιωματικών, δηλαδή, πλησίασαν το 50%. Ο στρατός υποχώρησε στη γραμμή Εσκή Σεχέρ – Αφιόν Καραχισάρ.

Οι «Σύμμαχοι»

Όλη η Μικρασιατική εκστρατεία διεξάγεται μέσα σ' έναν κυκεώνα αλληλοσυγκρουομένων συμφερόντων των «Συμμάχων». Από την ανακωχή του 1918 η Αγγλία, η Γαλλία και η Ιταλία έχουν αποδουθεί σ' έναν ανηλεή αγώνα επικρατήσεως. Η Αγγλία θέλει τα Δαρδανέλια, το Ιράκ, την Υπεριορδανία και την Παλαιστίνη. Ήδη κατέχει την Αίγυπτο με τη Διώρυγα του Σουέζ. Η Γαλλία έχει καταλάβει την Κιλικία, τον Λίβανο και την Συρία. Η Ιταλία, έχοντας τα Δωδεκάνησα, αποβιβάζεται στην Αλικαρνασσό. Έχει ήδη καταλάβει την Τριπολιτίδα και ονειρεύεται την ανασύσταση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στο χώρο της Μεσογείου. Η ελληνική απόβαση στη Σμύρνη προλαμβάνει κατά λίγες ημέρες ή και ώρες μία ιταλική απόβαση στο ίδιο μέρος. Η Αγγλία, δια του πρωθυπουργού της Λόυδ Τζορτζ, πιστεύει στην ελληνική δύναμη και χρησιμοποιεί την Ελλάδα για να στηρίξει τις θέσεις της στα Στενά. Όχι όμως μόνο στα Στενά. Ο Λόυδ Τζορτζ πιστεύει ότι ένα δυνατό συμμαχικό κράτος στην περιοχή μπορεί να προστατεύσει αποτελεσματικά την οδό ανεφοδιασμού της Αγγλίας προς την Ινδία και παραλλήλως να συγκρατήσει τη ρωσική, τότε πλέον σοβιετική, επέκταση προς τη Μεσόγειο. Παράλλήλως σαμποτάρει τις γαλλικές προσπάθειες στο Λίβανο και τη Συρία, προσπαθώντας να επεκτείνει την ζώνη επιρροής της χώρας του. Σαν αντιστάθμισμα στην υπέρμετρη αγγλική επέκταση, οι Γάλλοι αρχίζουν να υποστηρίζουν τον Κεμάλ. Στην πράξη τους αυτή έχουν και την σύμφωνη γνώμη των Γάλλων κεφαλαιούχων, εφ' όσον το 64% του τουρκικού εξωτερικού χρέους ανήκε στη Γαλλία. Η γαλλική κοινή γνώμη καθοδηγείται, από τους πολιτικούς και τον Τύπο, σε φιλοτουρκικές θέσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι η σφαγή εκατοντάδων Γάλλων στρατιωτών από τον Κεμάλ στην Κιλικία περνά απαρατήρητη στη Γαλλία, εφ' όσον δημοσιεύεται σε μονόστηλα, στις εσωτερικές σελίδες των εφημερίδων, ενώ στην Αγγλία προκαλεί έντονες αντιδράσεις.

Μετά την υποχώρηση απ' τον Σαγγάριο, στις 7 Οκτωβρίου 1921, οι Γάλλοι αποχωρούν από την Κιλικία υπογράφοντας συμφωνία με τον Κεμάλ (Συμφωνία Ν1πουγιόν). Στις αρχές του 1922 αποχωρούν και οι Ιταλοί από τη Μ. Ασία. Μεγάλες ποσότητες στρατιωτικού υλικού παραδίδονται, με την αποχώρηση, στον Κεμάλ, ενώ ο Ελληνικός Στρατός, μετά την ιταλική αποχώρηση, πρέπει να καλύψει ισχυρά και το μέτωπο του ποταμού Μαιάνδρου. Προχωρώντας ακόμα παραπάνω η Γαλλία και η Ιταλία θα συνεχίσουν να ενισχύουν τους Τούρκους με πολεμικό υλικό.

Νωρίτερα, στις 16 Μαρτίου 1921, η τότε Σοβιετική Ένωση έχει υπογράψει και αυτή συμφωνία με τους Τούρκους και τους ενισχύει με πυροβόλα και άλλα όπλα, όπως επίσης και με καθαρό χρυσάφι. Ένας από τους όρους της συμφωνίας προβλέπει και την ανοχή του Κεμάλ στην δημιουργία Τουρκικού Κομμουνιστικού Κόμματος. Μετά την ελληνική ήττα ο Κεμάλ θα απαλλαγεί από αυτή τη δέσμευση με έναν καθαρά τουρκικό τρόπο. Θα πνίξει τον γραμματέα του κόμματος Μουσταφά Σουφί στον Εύξεινο Πόντο. Δεν είναι λίγοι οι ιστορικοί που υποστηρίζουν ότι μεγάλο ρόλο στη σοβιετική στάση έπαιξε η συμμετοχή της Ελλάδος στην Ουκρανική εκστρατεία.

Μόνο η Αγγλία θα παραμείνει ως το τέλος πιστή στις φιλελληνικές θέσεις της, εφ' όσον οι Θέσεις αυτές συμπίπτουν με τις δικές της πολιτικές επιδιώξεις. Ο Λόυδ Τζορτζ θα υποστηρίξει όσο μπορεί τις ελληνικές θέσεις. Η Ελληνική Καταστροφή του 1922 θα συμπαρασύρει και τον μεγάλο Άγγλο πολιτικό.

Εσωτερική πολιτική κατάσταση – Ηθικό Του στρατεύματος

Το Νοέμβριο του 1920, λίγες μόνο ημέρες μετά την υπογραφή της Συνθήκης των Σεβρών, στην Ελλάδα προκηρύσσονται εκλογές. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος χάνει και αναλαμβάνει ο Δημ. Ράλλης, αργότερα ο Ν. Καλογερόπουλος και από τις 8 Απριλίου 1921 ο Δημ. Γούναρης. Το Λαϊκό Κόμμα έλαβε 340.000 ψήφους, ενώ οι Φιλελεύθεροι του Βενιζέλου 308.000. Τη νίκη στο Λαϊκό Κόμμα έδωσαν οι 40.000 ψήφοι των μουσουλμάνων της Μακεδονίας, γεγονός που προκαλεί πολλές απορίες για το κατά πόσον ήταν σωστό, σε ώρα πολέμου με την Τουρκία, οι μουσουλμάνοι της Ελλάδος να μπορούν να ορίζουν, εν πολλοίς, την ελληνική κυβέρνηση. Αξίζει επισημάνσεως το ότι δήμαρχος Θεσσαλονίκης είναι ο Τούρκος Οσμάν Σαΐ` ε και επίσης ότι σχεδόν φανεροί έρανοι διεξάγονται για τον Κεμάλ μεταξύ των Τούρκων της Μακεδονίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι βουλευτής του Ελληνικού Κοινοβουλίου, ο βουλευτής Πέλλας Χασάν μπέης Μεχμέτ Αλής, διοργανώνει εράνους υπέρ του Κεμάλ.

Το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, μετά από δημοψήφισμα, επανέρχεται ο βασιλιάς Κωνσταντίνος. Η πολιτική και πολιτειακή αυτή μεταβολή έχει μεγάλες επιπτώσεις στη χώρα. Στον εξωτερικό τομέα η Γαλλία βρίσκει μία πολύ ικανοποιητική δικαιολογία για τις ανθελληνικές Θέσεις της. Είναι χαρακτηριστικά το παρακάτω απόσπασμα από το βιβλίο του Τσώρτσιλ «The aftermath»:

«Η επάνοδος του βασιλιά Κωνσταντίνου...διέλυσε όλους

τους συμμαχικούς δεσμούς με την Ελλάδα και ακύρωσε όλες τις υποχρεώσεις, εκτός από τις νομικές. Με τον Βενιζέλο είχαμε αναλάβει πολλές δεσμεύσεις. Αλλά με τον Κωνσταντίνο καμμία. Πραγματικά, αφού πέρασε η πρώτη κατάπληξη (από το εκλογικό αποτέλεσμα του Νοεμβρίου 20), αίσθημα ανακουφίσεως έγινε έκδηλο στους ηγετικούς κύκλους. Δεν υπήρχε πιά ανάγκη ν' ακολουθούμε αντιτουρχεική πολιτική».

Στο εσωτερικό όμως οι επιπτώσεις είναι πολύ μεγαλύτερες. Ο Διχασμός του 1916 είναι πρόσφατος και η διαίρεση των πολιτών πολύ μεγάλη. Ενδεικτική είναι η επιστολή του πρίγκιπα και Αντιστρατήγου Ανδρέα, την 21 Δεκεμβρίου 1921, στον 1. Μεταξά: Τ'ιαννάχη μου, επικρατεί άκρατος βενιζελισμός. Να φανταστείς ότι την ημέρα της γιορτής του Βενιζέλου (15η Δεκεμβρίου) τα καταστήματα της Σμύρνης είχαν χλείσει. Έτσι που σκέφτομαι αν αξίζει ν' αφήσουμε τον Κεμάλ να σφάξει αυτούς τους αχρείους...».

Στο στράτευμα οι επιπτώσεις είναι σοβαρότατες. Ένας μεγάλος αριθμός αξιωματικών, περίπου 400, φίλα προσκείμενος στον Βενιζέλο και την πολιτική του, απομακρύνεται ή εξαναγκάζεται σε παραίτηση. Αρκετοί αξιωματικοί, ασχέτως της αξίας τους, αποστέλλονται σε πόλεις του εσωτερικού, με τα 2/3 του μισθού τους και χωρίς αντικείμενο εργασίας, σε μίαν ιδιότυπη εξορία. Σοβαρότερη επίπτωση έχει η επαναφορά στο στράτευμα μεγάλου αριθμού αποτάκτων αξιωματικών, φίλα προσκείμενων στο καινούργιο καθεστώς. Περίπου 1.550 είναι οι επανερχόμενοι απότακτοι αξιωματικοί. Για να εξισωθούν βαθμολογικώς με τους εν ενεργεία συναδέλφους τους προκρίνεται η μέθοδος της Θέσεως εν αναμονή των εν ενεργεία, με μείωση των αποδοχών τους, μέχρις ότου επέλθη βαθμολογική εξίσωση. Πολλοί από αυτούς λαμβάνουν έναν ή και δύο βαθμούς για να εξισωθούν με τους συναδέλφους τους

τους είναι νομιμόφρονες αξιωματικοί, οι οποίοι έκαναν όσο μπορούσαν καλύτερα την δουλειά τους απορρίπτοντας, πολύ σωστά, τον κομματισμό. Δεν ήταν λίγοι και οι «βασιλόφρονες» αξιωματικοί, οι οποίοι μπροστά στο πάθος τους για δράση είχαν αφήσει τις πολιτικές τους πεποιθήσεις σε ύπνωση.

Ακόμη παραπάνω, οι επανερχόμενοι αξιωματικοί, όντες εκτός στρατεύματος κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, δεν γνωρίζουν τις τεχνικές εξελίξεις και τις καινούργιες τακτικές του μάχασθαι. Καμμία μέριμνα δεν λαμβάνεται για την επιμόρφωση των επανερχομένων αξιωματικών σε ταχύρυθμες σχολές. Οι υπεύθυνοι πιστεύουν ότι αρκεί παραμονή στο μέτωπο λίγων μηνών για να εμπεδώσουν οι αξιωματικοί όλες τις αλλαγές που επέφερε ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Δεν είναι όμως δυνατόν να διδαχθούν στην πρώτη γραμμή του πυρός τα ασφυξιογόνα αέρια, τους κυλιόμενους φραγμούς πυροβολικού, τις τηλεφωνικές συνδέσεις με όλα τα σημεία και τόσα άλλα. Αξίζει μόνο να αναφερθεί ότι η δύναμη πυρός του Τάγματος Πεζικού από το 1912-13 έχει τετραπλασιασθεί, το μέτωπο αμύνης του έχει ορισθεί στα 1.000 μέτρα και το μέτωπο επιθέσεως στα 600. Το Σύνταγμα Πεζικού το 1913 είχε 6 πολυβόλα, ενώ τώρα πλέον διαθέτει 24 πολυβόλα, 72 οπλοπολυβόλα και 72 βομβιδοβόλα. Πιθανόν η πράξη αυτή να μην είχε επιπτώσεις σε ειρηνική περίοδο, αλλά τώρα η χώρα βρίσκεται σε πόλεμο και τα όποια λάθη έχουν άμεσες επιπτώσεις. Η πολιτειακή μεταβολή έχει επιπτώσεις και στην πειθαρχία του στρατεύματος, η οποία με πολύ κόπο επανέρχεται.

Στα ανώτατα κλιμάκια διοικήσεως του στρατεύματος οι αλλαγές είναι περισσότερο ριζικές. Τον Αρχιστράτηγο Παρασκευόπουλο, μετά την πολιτειακή μεταβολή, διαδέχεται ο Παπούλας, ο οποίος διατηρεί τον ένα επιτελάρχη του Παρασκευόπουλου, τον Συνταγματάρχη Πτ. Σαρηγιάννη. Κατ' αυτόν τον τρόπο υπάρχει μία συνέχεια διοικήσεως. Το Μάιο του 1922 ο Παπούλας, αποχωρών λόγω ορίου ηλικίας, παραδίδει την Θέση του στον Χατζανέστη. Ο νέος Αρχιστράτηγος είχε αποταχθεί το 1909, μετά την Επανάσταση στο Γουδί και επανήλθε το 1912. Το 1916, με το Διχασμό, απετάχθη και πάλι και επανέρχεται μόλις το 1922. Και οι δύο επιτελάρχες του Παπούλα, ο Α. Πάλλης και ο Πτ. Σαρηγιάννης αντικαθίστανται με τους Βαλέτα και Πάσσαρη. Οι αντικαταστάσεις όμως δεν σταματούν εδώ. Εκτός του ότι ο νέος Αρχιστράτηγος δεν εκλέγεται από τους έμπειρους Σωματάρχες, οι δύο από αυτούς αποστρατεύονται. Ο νέος Αρχιστράτηγος Χατζανέστης, ικανός και μορφωμένος αξιωματικός, έχει μία, υπεράνω του μέτρου, έλξη στα εξωτερικά δείγματα πειθαρχίας. Η αυστηρή επιβολή της πειθαρχίας είχε προκαλέσει και εξέγερση στην XV1 Μερραρχία, παλαιότερα, όταν ήταν διοικητής της. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του νέου Αρχιστράτηγου προς την κυβέρνηση, μετά την επιθεώρηση του μετώπου:

Τινά των συνταγμάτων τούτων θα ηδύναντο να κάμουν θαυμασίαν εντύπωσιν, παρουσιαζόμενα εις τας Αθήνας ή εις οιαδήποτε άλλην ευρωπαϊκήν πόλιν, εις τόσον καλήν χατάστασιν ευρίσχοντο και τόσον τσ παράστημά των ήτο πραγματικώς άριστον».

Μία από τις δεσμεύσεις της νέας κυβερνήσεως, πριν από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920, ήταν και η ρύθμιση του Μικρασιατικού προβλήματος, ούτως ώστε να επέλθη αποστράτευση. Αντ' αυτού κηρύσσεται επιστράτευση και ακολουθούν οι μεγάλες επιχειρήσεις του 1921. Η προηγούμενη πολιτική ηγεσία απέφυγε τις μεγάλες συγκρούσεις και είχε αναθέσει σε επιτροπή στην οποία συμμετείχε και ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Βερολίνου Κ. Καραθεοδωρής, υπεύθυνος της δημιουργίας και του Ιονίου Πανεπιστημίου στη Σμύρνη, την μελέτη οχυρώσεως της γραμμής των Σάρδεων, η οποία συμφωνούσε περίπου με τα όρια της «Συνθήκης των Σεβρών». Το Νοέμβριο του 1920, οι εργασίες της επιτροπής και όσα έργα είχαν ξεκινήσει σταματούν. Κατ' αυτόν τον τρόπο χάνεται ένα ισχυρό αμυντικό στήριγμα στη Μ. Ασία. Η κατασκευή της οχυρωματικής γραμμής θα εξασφάλιζε την άμυνα της περιοχής της Σμύρνης για μεγάλο χρονικό διάστημα και με λιγότερες δυνάμεις. Αφ' ετέρου η εξασφάλιση της περιοχής από τον αδύναμο τουρκικό στρατό θα προσέφερε μεγάλη άνεση διπλωματικών ελιγμών στην ελληνική πολιτική ηγεσία.

Ο Βενιζέλος πίστευε ότι «ο πόλεμος είναι μία πολύ σοβαρή υπόθεση για να μείνει στα χέρα των στρατιωτικών». Σε όλη του την σταδιοδρομία τήρησε το ρητό του Κλαούζεβιτς ότι «ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα». Είναι γνωστές οι επεμβάσεις του στις πολεμικές επιχειρήσεις από τους Βαλκανικούς πολέμους. Στη Μ. Ασία οι απογοητευτικές συμβουλές του

Γάλλου Στρατάρχη Φος επιδίδουν καταθλιπτικά στην πολιτική του. Η κυβέρνηση Δ. Γούναρη, κινούμενη από μικροπολιτικά συμφέροντα όμως, θέλει να αποδείξει ότι είναι αξιότερη της προηγούμενης. Μια υποχώρηση θα την έφθειρε, ενώ μία νίκη θα παρέτεινε την παραμονή της στην εξουσία. Μη έχοντας το τεράστιο διεθνές κύρος του Βενιζέλου και τη δύναμη να πάρει τις απαιτούμενες αποφάσεις, παραπαίει Η ανικανότητά τους είναι οφθαλμοφανής και στο εξωτερικό. Ο Λούδ Τζορτζ σημειώνει: «...Ήσαν μία ομάς ασημάντων ανθρώπων, τελείως ανικάνων να φέρουν εις πέρας μία μεγάλη εθνική πολιτική».

Ο 1. Μεταξάς καταγράφει εκπληκτικές περιγραφές του τρόπου σκέπτεσθαι των τότε κυβερνώντων. Ο Υπουργός Στρατιωτικών, Ν. Θεοτόκης, είναι τελείως ανίδεος στα στρατιωτικά θέματα, όπως ο ίδιος ομολογεί στον Μεταξά στις 29 Μαρτίου 1921. Σε σύσκεψη Γούναρη και Πρωτοπαπαδάκη με τον Μεταξά, με σκοπό να πεισθεί ο τελευταίος να αναλάβει το υπό ίδρυση «Βασιλικό Αρχιστρατηγείο» και ουσιαστικά τη διεύθυνση των επιχειρήσεων, ο Γούναρης δηλώνει «...Είμεθα υποχρεωμένοι να εξαχολουθήσωμεν τον πόλεμον μέχρι τέλους, έστω και αν χινδυνεύσωμεν να καταστραφώμεν». Ο Πρωτοπαπαδάκης επεξηγεί: Αν αποσυρθώμεν του πολέμου της Μ. Ασίας, ποία θα ήταν η εντύπωση εν Ελλάδι; Δεν θα μας συνέπαιρνε η οργή του κόσμου;» παραμένει υψηλό. Μετά την αποτυχία και τις τεράστιες απώλειες στον Σαγγάριο παρατηρείται μία κάμψη. Ο στρατός καταλαβαίνει πολύ καλά ότι είναι αναγκασμένος να αναλώνεται σε συνεχείς Θυσίες, χωρίς να υπάρχει ορατή λύση. Οι βάσιμες φήμες ότι θα υποχωρήσουν σε νέες γραμμές αμύνης ή και ότι θα εκχενωθή η Μ. Ασία υποσκάπτουν το ηθικό. Οι στρατιώτες αποφεύγουν να εκτίθενται άδικα σε κινδύνους εφ' όσον θα υποχωρήσουν. Η καθήλωση του στρατεύματος επί μήνες στις ίδιες θέσεις και η ως εκ τούτου απραγία εππείνουν το πρόβλημα. Τα γράμματα των οικείων από το εσωτερικό, γεμάτα από οικογενιακά προβλήματα, φέρνουν στους στρατιώτες απόγνωση. Οι λιποταξίες θα αυξηθούν, ολόκληρες συμμορίες θα τριγυρνούν στο εσωτερικό της Μ. Ασίας απασχολώντας αντίστοιχες δυνάμεις Χωροφυλακής και στρατού. Όσοι παίρνουν άδεια για την Ελλάδα, αξιωματικοί και στρατιώτες, ή με διάφορα «μέσα» ή λιποτακτώντας, δεν επανέρχονται, με αποτέλεσμα η δυσφορία των υπολοίπων, που δεν μπορούν πλέον να πάρουν άδεια, να κορυφώνεται. Είναι χαρακτηριστικό ότι την 18η Ιουνίου 1922 το Υπουργείο Στρατιωτικών απευθύνει εγκύκλιο διαταγή με την οποία καλεί ονομαστικώς 255 αξιωματικούς να επανέλθουν στις μονάδες τους στην Μ. Ασία επειδή, άνευ λόγου, παρέτειναν την άδειά τους. Η διαταγή αυτή αποτελεί όνειδος για το Σώμα των Ελλήνων Αξιωματικών έως σήμερα.

Παρ' όλα τα λεχθέντα και τα γραφέντα από πολλούς, ο παράγων «ηθικό» δεν θα είναι ο κυριώτερος λόγος της ελληνικής ήττας στη Μ. Ασία. Όλο το στράτευμα θα πολεμήσει ηρωϊκώτατα στις μάχες του τρομερού Αυγούστου του 1922, αφήνοντας χιλιάδες νεκρούς στα βάθη της αφιλόξενης χώρας. Τον κύριο λόγο στην καταστροφή θα παίξουν πολιτικά και στρατηγικά λάθη.

Η ελληνική αμυντική γραμμή

Μετά την υποχώρηση από τον Σαγγάριο, ο Ελληνικός Στρατός εγκαθίσταται αμυντικά στη γραμμή Εσκι Σεχέρ - Αφιόν Καραχισάρ. Η γραμμή του μετώπου ξεκινά από την Προποντίδα, φτάνει στο Αφιόν και μετά σχηματίζοντας μία ορθή γωνία καταλήγει στο Αιγαίο Πέλαγος, ακολουθώντας τον Μαϊάνδρο ποταμό. Το μήκος του μετώπου είναι 713 χλμ. εκ των οποίων τα 75 είναι κενά δυνάμεων, τα 25 μάλιστα από αυτά ούτε καν επιτηρούνται. Ένας μεγάλος ορεινός όγκος χωρίζει τις ελληνικές δυνάμεις στα δύο. Η επικοινωνία των δύο συγκροτημάτων γίνεται από τη σιδηροδρομική γραμμή Εσκι Σεχέρ -Αφιόν Καραχισάρ - Σμύρνη και δυτικότερα από τις οδούς Τουρλου Μπουνάρ - Κιουτάχεια και Ουσάκ - Τσεντίζ -Κιουτάχεια.

Και οι 12 ελληνικές μεραρχίες βρίσκονται στην πρώτη γραμμή επιτηρώντας τεράστιους τομείς. Μιά ματιά στο χάρτη δείχνει το πλέον επικίνδυνο σημείο του ελληνικού μετώπου. Είναι η γωνία του Αφιόν. Η διατήρηση του σιδηροδρομικού κόμβου της πόλεως επιβάλλει

στο ελληνικό επιτελείο τη συγκέντρωση στην περιοχή της πλειοψηφίας των δυνάμεών του. Τα Α' και Β' Σώματα Στρατού συγκεντρώνονται στην περιοχή. Από τις 8 συνολικά μεραρχίες των δύο Σωμάτων οι 6 βρίσκονται στην πρώτη γραμμή, η V11 Μεραρχία, ελάχιστα πιό πίσω, σαν άμεση ενίσχυση και η 11 Μεραρχία, καλύπτει σχεδόν όλο το νότιο τμήμα του μετώπου. Ο τομέας ευθύνης της 11 Μεραρχίας πλησιάζει τα 170 χλμ. Αλλά και στις υπόλοιπες μεραρχίες των Α' και Β' Σωμάτων οι τομείς ευθύνης, παρ' όλη την φαινομενική συγκέντρωση, δεν είναι μικρότεροι. Η 1 Μεραρχία καλύπτει μέτωπο περίπου 50 χλμ. η 1V Μεραρχία 20 χλμ. η X11 Μεραρχία 30 χλμ. και η V Μεραρχία 80 χλμ. Και αυτό τη στιγμή που έχει καθορισθεί, με τα μέσα πυρός της εποχής, μέτωπο αμύνης ανά τάγμα τα 1.000 μέτρα και μέτωπο επιθέσεως τα 600 μέτρα. Από τους αριθμούς φαίνεται ότι τα 9 τάγματα της κάθε μεραρχίας καλούνται να καλύψουν τομείς από διπλάσιους ως οκταπλάσιους από τους επιτρεπόμενους. Επί πλέον στη γραμμή αμύνης της 1 Μεραρχίας υπάρχει ένα κενό 15 χλμ. και μεταξύ της 1 και 1V Μεραρχίας ένα άλλο 6 χλμ., ασθενώς επηηρεασμένα.

Όταν ο νέος Αρχιστράτηγος Χατζανέστης επιστρέφει από την επιθεώρηση του μετώπου, ο καινούργιος επιτελάρχης του, Πάσσαρης, του παρουσιάζει ένα νέο σχέδιο διαθέσεως των δυνάμεων στο μέτωπο. Με δεδομένα τη μικρή απόσταση του Αφιόν από το μέτωπο, την εδαφική διαμόρφωση, που επιτρέπει την κάλυψη μεγάλων δυνάμεων τουρκικού στρατού από την ελληνική παρατήρηση, αλλά και την ύπαρξη της σιδηροδρομικής γραμμής Αφιόν - Ικόνιο -Αγκυρα, που επιτρέπει τον άνετο ανεφοδιασμό της επιθετικής δυνάμεως, κρίνεται ως πιθανότατη μεγάλη τουρκική προσπάθεια σ' αυτόν τον τομέα και προτείνεται η δημιουργία ισχυρών εφεδρειών. Η 11 Μεραρχία προτείνεται να συγκεντρωθεί ανάμεσα στο Τουρλου Μπουνάρ και Αφιόν, η Ανεξάρτητη Μεραρχία του Γ' Σώματος να συγκεντρωθεί στο Ακ 1ν, έτοιμη και αυτή για μετακίνηση προς Αφιόν. Πίσω ακριβώς από την πρώτη γραμμή να συγκεντρωθούν οι V11, 1X και X111 Μεραρχίες σαν άμεση εφεδρεία του μετώπου. Το σχέδιο όμως απορρίπτεται από τον Αρχιστράτηγο. Η διάταξη των ελληνικών δυνάμεων μένει η ίδια. Επί πλέον αφαιρούνται δυνάμεις από το μέτωπο και αποστέλλονται στη Θράκη για την σχεδιαζόμενη επιχείρηση καταλήψεως της Κωνσταντινουπόλεως. Από τον τομέα του Αφιόν οι δυνάμεις που αφαιρού- νται δεν είναι μεγάλες, μόνο ένα σύνταγμα. Η δύναμη αυτή δεν θα ήταν δυνα- τόν να αλλάξει τον ρου της μάχης, αλλά το σύνολο των δυνάμεων που συνολικά απεστάλησαν στη Θράκη (18.000 περίπου άνδρες) θα μπορούσε να σχη-

ματίσει μιιά ισχυρή μάζα εφεδρειών στον απειλούμενο τομέα.

Παρ' όλο που με διαταγή του Αρχιστράτηγου ετοιμάζονται δύο σχέδια υποχωρήσεως από τη γραμμή Αφιόν - Εσκή Σεχέρ σε περιοχές δυτικότερα, η άμυνα που προκρίνεται στο υπάρχον μέτωπο είναι η στατική, χωρίς ιδέα υποχωρήσεως. Η ελαστική άμυνα αποκλείεται. Μόνο αφηρημένα σχέδια αντεπιθέσεως στα πλευρά των επιτιθεμένων δυνάμεων υπάρχουν με ομάδες μεραρχιών. Η οργάνωση αυτών των δυνάμεων απαιτεί 3-4 ημέρες. Αυτό το χρονικό διάστημα δεν θα το παραχωρήσει ο Κεμάλ.

Οργανωμένες γραμμές αμύνης στα μετόπισθεν δεν υπάρχουν. Η δεύτερη γραμμή αμύνης βρίσκεται από 600-2.000 μέτρα περίπου πίσω από την πρώτη και μιιά τρίτη λιγα χιλιόμετρα ακόμη πιο πίσω. Είναι φυσικά γραμμές αμύνης δυνάμεων της πρώτης γραμμής σε περίπτωση υποχωρήσεώς τους. Περίπου 60 χλμ. δυτικότερα του Αφιόν υπάρχει η οχυρωμένη από τον προηγούμενο χρόνο γραμμή του Τουρλού Μπουνάρ, με χαρακώματα τύπου «ορθίως βάλλοντος στρατιώτου», παρατηρητήρια, καταφύγια, συρματοπλέγματα και άλλες οργανώσεις πεδίου μάχης, που μένει ανεκμετάλλευτη. Η οχυρωμένη αυτή γραμμή θα μπορούσε κάλλιστα να επανδρωθεί από ελληνικές δυνάμεις, της 11 Μεραρχίας συγκεκριμένα, οι οποίες υποδεχόμενες και άλλες ελληνικές δυνάμεις από το Αφιόν, σε περίπτωση διασπάσεως, να καλύψουν επαρκώς τις οδεύσεις προς Σμύρνη.

Οι δυνάμεις των Α' και Β' Σωμάτων ήταν δυνατόν, σε περίπτωση διασπάσεως της αμυντικής τοποθεσίας, να μετακινήσουν τους πεδινούς σχηματισμούς τους σιδηροδρομικώς προς το Γ' Σώμα και τις υπόλοιπες δυνάμεις τους είτε με τον ίδιο τρόπο, είτε από τις ορεινές οδεύσεις προς Βορρά. Ενωμένος εκεί ο όγκος των ελληνικών δυνάμεων δεν θα επέτρεπε την τουρκική κίνηση προς τη Σμύρνη, απειλώντας τα πλευρά του εχθρικού στρατού. Μιιά αντεπίθεση αργότερα είχε πολλές πιθανότητες να αποκαταστήσει το παλιό μέτωπο. Καμμία τέτοια δυνατότητα δεν εξετάστηκε από το ελληνικό επιτελείο.

Όλες οι ενέργειες της ελληνικής διοικήσεως και στη Σμύρνη, στη Στρατιά και στα επιτελεία των Σωμάτων, μοιάζουν να υποβοηθούν την τουρκική προσπάθεια. Είτε από υποτίμηση των τουρκικών δυνατοτήτων και υπερτίμηση των ελληνικών, είτε από στρατιωτική ανικανότητα. Οι οργανώσεις μάχης της πρώτης γραμμής κρίνονται ικανοποιητικές, η δεύτερη όμως σε πολλά σημεία της έχει θέσεις όχι «ορθίως βάλλοντος» αλλά «γονυπετώ» και το συρματοπλέγμα είναι συνήθως μονής γραμμής. Συμφώνως με τις εμπειρίες του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, οι τηλεφωνικές γραμμές πρέπει να είναι πολλαπλές και θαμμένες στο χώμα σε βάθος 2 μέτρων, ούτως ώστε η επικοινωνία να μην διακόπτεται από τις βολές του εχθρικού πυροβολικού. Τίποτα τέτοιο δεν έχει γίνει. Οι γραμμές είναι εναέριες και με τις πρώτες βολές του τουρκικού πυροβολικού θα κοπούν αναγκάζοντας την ελληνική διοίκηση να μεταβιβάσει τις διαταγές της με έφιππους συνδέσμους. Το μηχανικό και των δύο Σωμάτων δεν έχει κατασκευάσει δρόμους για τη μετακίνηση του πεδινού πυροβολικού, με αποτέλεσμα η άμυνα, κατά την τουρκική επίθεση, να υποστηριχθεί κυρίως από το ορειβατικό πυροβολικό μόνο. Και αυτό τη στιγμή που το ελληνικό πυροβολικό, αν και υπερτερεί σε αριθμό από το τουρκικό (σε όλο το μέτωπο, όχι στο λιρών) μειονεκτεί σε βεληνεκές και ταχυβολία. Καμμία σχεδόν μέριμνα δεν έχει γίνει και για τους καταυλισμούς των ανδρών, οι περισσότεροι των οποίων ζουν στο ύπαιθρο σε καλύβες. Είναι απορίας άξιο το γιατί δεν οργανώθηκε καλύτερα η αμυντική τοποθεσία, παρ' όλο που τα δύο Σώματα κατείχαν την περιοχή σχεδόν έναν χρόνο. Μέσα στην πόλη του Αφιόν, που απέχει μόνο 6-10 χλμ. από την πρώτη γραμμή, βρίσκεται ο σταθμός διοικήσεως του Α' Σώματος υπό τον Υποστράτηγο Τρικούπη. Η πόλη είναι γεμάτη από σχηματισμούς των μετόπισθεν και αποθήκες διαφόρων υλικών. Ο Τρικούπης με το επιτελείο του, σε περίπτωση κρίσεως, έχει διαταγές να αναλάβει τη διοίκηση και του Β' Σώματος, χωρίς όμως να έχει προβλεφθεί συνένωση των δύο επιτελείων. Η δημιουργία ενός επιτελείου, που σε περίπτωση κρίσεως, να αναλάβει τη διοίκηση των δύο Σωμάτων δεν έχει προβλεφθεί. Ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του νέου Αρχιστράτηγου απαγορεύει οποιαδήποτε πρωτοβουλία. Η χρήση της εφεδρικής V11 Μεραρχίας και της 1X Μεραρχίας η οποία, έχοντας μικρές δυνάμεις στην πρώτη γραμμή υπολογίζεται σαν εφεδρική και αυτή, θα γίνει μόνο με διαταγές από τη Σμύρνη. Υπολογίζεται ότι η αποκωδικοποίηση σήματος των Σωμάτων στη Σμύρνη, η έρευνα στο χάρτη επιχειρήσεων, η σύνταξη διαταγής, η κωδικοποίησή της και η αποστολή της, σύμφωνα με τον επικεφαλής του 1V Γραφείου της Στρατιάς Αντισυνταγματάρχη Γ. Σπυριδωνος, απαιτεί 4 περίπου ώρες, ενώ η κατάσταση στο μέτωπο αλλάζει κάθε τέταρτο της ώρας.

Χαρακτηριστική είναι η διάταξη των δύο Σωμάτων στον τομέα του Αφιόν. Την εξέχουσα καλύπτει το Α' Σώμα έχοντας στο αριστερό του το Β' Σώμα. Στο δεξιό του Α' Σώματος βρίσκεται η 11 Μεραρχία, η οποία ανήκει οργανικώς στο Β' Σώμα. Η V11 Μεραρχία, η εφεδρεία του επικίνδυνου τομέα, δεν βρίσκεται στην εξέχουσα, αλλά βορειότερα στο χώρο του Β' Σώματος, στο οποίο ανήκει οργανικώς. Η επέμβαση της στην μάχη QA βραδύνει αρκετές κρίσιμες ώρες.

Το τουρκικό σχέδιο επιθέσεως

Ο τουρκικός στρατός, στις επιχειρήσεις του 1921 στο Σαγγάριο και μπροστά από την Άγκυρα, αφού κατόρθωσε και απέφυγε την ήττα και την καταστροφή, μπόρεσε και κατήγαγε μιια καθαρή αμυντική νίκη, υποχρεώνοντας τις ελληνικές δυνάμεις να υποχωρήσουν. Το ηθικό του τουρκικού στρατού είναι υψηλό και οι προσπάθειες ενίσχυσέως του, με άνδρες και υλικά είναι συνεχείς.

Η Στρατιά της Μ. Ασίας, την 21η Ιουλίου 1922, υπολογίζει τη δύναμή του σε 127.015 αξιωματικούς και στρατιώτες, 17.180 ιππείς με 686-692 πολυβόλα και 210-224 πυροβόλα. Όλες οι ανωτέρω δυνάμεις βρίσκονται μπροστά από το ελληνικό μέτωπο. Στα άλλα μέτωπα, Καυκάσου, Μεσοποταμίας και Ευξείνου Πόντου βρίσκονται άλλες 21.000 περίπου άνδρες. Την ίδια εποχή η Στρατιά έχει δύναμη 210.000 περίπου ανδρών. Από αυτούς λιγότεροι από τους μισούς, περίπου 100.000 άνδρες, 1:819 ιππείς και 400 περίπου πυροβόλα επανδρώνουν τη γραμμή αμύνης. Όλοι οι υπόλοιποι βρίσκονται σε υπηρεσίες και φρουρές των μετόπισθεν και σε καταδιωκτικά αποσπάσματα των ανταρτών και των ληστών.

Η δύναμη των τουρκικών μεραρχιών στον τομέα του Αφιόν υπολογίζεται, κατά μέσον όρο σε 7.000 άνδρες στην κάθε μιια. Από αυτούς σε 4.500 περίπου υπολογίζεται η παρατακτή δύναμη της μεραρχίας. Άλλοι 1.000 περίπου υπηρετούν στο πυροβολικό και

στις διάφορες υπηρεσίες της δευτέρας γραμμής, ενώ 1.500 περίπου είναι όπλα και προορίζονται να καλύψουν τα κενά από απώλειες της μεραρχίας. Εκείνο που υπάρχει σε αφθονία στις τουρκικές μεραρχίες είναι ο αριθμός των αξιωματικών. Συνήθως περισσεύουν και ένας μεγάλος αριθμός τους είναι έτοιμος να καλύψει τα λόγω απωλειών κενά.

Όπως είχε προβλέψει ο Επιτελάρχης Πάσσαρης, η τουρκική προσπάθεια στρέφεται κατά του τομέα του Αφιόν. Η σιδηροδρομική γραμμή από το Ικόνιο εγγυάται τον άνετο ανεφοδιασμό του στρατεύματος, ενώ τα υψώματα γύρω από το Αφιόν επιτρέπουν την κάλυψη μεγάλων δυνάμεων από την ελληνική παρατήρηση. Επί πλέον

τα υψώματα αυτά προσφέρονται για την κατασκευή παρατηρητηρίων και Θέσεων πυροβολικού.

Ο Κεμάλ δεν τρέφει αυταπάτες. Ξέρει πολύ καλά τη δύναμη της ελληνικής Στρατιάς και τη διάταξή της. Γνωρίζει επίσης πολύ καλά και το αξιόμαχό της. Η προ-σπάθειά του στρέφεται στην καταστροφή, αν μπορέσει, του Α' Σώματος. Στα τουρκικά σχέδια τονίζεται ότι, μετά τη διάσπαση του ελληνικού μετώπου, τουρκικές δυνάμεις θα καταλάβουν το Τουμλού Μπουνάρ, το οποίο ξέρει ότι είναι αφύλαχτο, εμποδίζοντας την υποχώρηση προς Σμύρνη των ελληνικών δυνάμεων. Ο όγκος των Α' και Β' Σωμάτων αναμένεται να υποχωρήσει προς Βορρά και να ενωθεί με το Γ' Σώμα. Τις ελληνικές δυνάμεις θα ακολουθήσει και όλη η δύναμη του τουρκικού στρατού, ενώ λίγες, ελαφρές δυνάμεις, κυρίως ιππικού, θα κατευθυνθούν προς τη Σμύρνη, ουσιαστικά μόνο για αντιπερισπασμό. Η κατάληψη του Τουμλού Μπουνάρ και ορεινών όγκων βορείως του Αφιόν θα επιτρέψει στον Κεμάλ να αντισταθεί σε ελληνική αντεπίθεση. Αν, παρ' ελπίδα, το Α' Σώμα Στρατού στραφεί προς Τουρλού Μπουνάρ, αντί προς Βορρά θα εκθέσει το πλευρό του στις επιτιθέμενες τουρκικές δυνάμεις και θα συντριβεί.

Για να κερδίσει την σχεδιαζόμενη μάχη ο Κεμάλ επιτυγχάνει τη μέγιστη δυνατή οικονομία δυνάμεων. Γνωρίζοντας από την εξαιρετική κατασκοπία του, που είχε πράκτορες ως και μέσα στο Επιτελείο της Στρατιάς στη Σμύρνη, ότι ο Ελληνικός Στρατός δεν σχεδιάζει καμμία επιχείρηση μεγάλης κλίμακας, απογυμνώνει τους άλλους τομείς του μετώπου του και συγκεντρώνει τον όγκο του στρατού του νοτίως του Αφιόν. Όλες οι υπόλοιπες δυνάμεις διατάσσονται, με επιδεικτικές κινήσεις και συνεχείς κρούσεις, αφ' ενός μεν να διατηρούν τη φυσιογνωμία του μετώπου, αφ' ετέρου δε να εμποδίσουν την κίνηση των ελληνικών εφεδρειών, καθελώνοντας τις μεραρχίες στη γραμμή αμύνης. Η επίθεση θα διεξαχθεί από την 1η Στρατιά, στη δύναμη της οποίας υπάγονται τα 1, 11, 1V Σώματα Στρατού, το V Σώμα Ιππικού, η 6η Ανεξάρτητη Μεραρχία Πεζικού και η 3η Μεραρχία Ιππικού. Οι δυνάμεις των τριών Σωμάτων Στρατού, μαζί με την 6η Μεραρχία, περιλαμβάνουν 12 Μεραρχίες Πεζικού υποστηριζόμενες από 262 πυροβόλα. Το V Σώμα Ιππικού περιλαμβάνει 3 Μεραρχίες με 5.100 ιππείς και 13 πυροβόλα. Η 2α Στρατιά θα απασχολήσει, με ισχυρές επιθέσεις το ελληνικό μέτωπο στην ανατολική πλευρά του Αφιόν. Για το σκοπό αυτό διαθέτει 5 Μεραρχίες Πεζικού και μία Ιππικού.

Η 1η Στρατιά θέτει 9 Μεραρχίες Πεζικού και 3 Μεραρχίες Ιππικού σε πρώτο κλιμάκιο και 3 Μεραρχίες Πεζικού σε δεύτερο κλιμάκιο. Από τις 9 Μεραρχίες Πεζικού, ο Κεμάλ, κάνοντας νέα οικονομία δυνάμεων, θα κατευθύνει στον τομέα που επιζητεί το ρήγμα τις 7. Η 6η Μεραρχία θα επιτεθεί εναντίον του ελληνικού 1/38 Συντάγματος Ευζώνων στο Καραγκιοζελί, με σκοπό να καταλάβει το Τουρλού Μπουνάρ. Οι υπόλοιπες μεραρχίες θα επιτεθούν εναντίον του σημείου συν-δέσεως των ελληνικών 1 και 1V Μεραρχιών. Την τουρκική κρούση θα δεχθεί το κέντρο και το αριστερό της 1 Μεραρχίας και το κέντρο και δεξιό της 1V Μεραρχίας. Το αριστερό της 1V Μεραρχίας θα απασχολήσει η τουρκική 9η Μεραρχία Πεζικού. Το V Σώμα Ιππικού θα περάσει από το απλώς επιτηρούμενο κενό 15 χλμ. της 1 Μεραρχίας και θα καταστρέψει τη σιδηροδρομική γραμμή και την τηλεφωνική και τηλεγραφική επικοινωνία με τη Σμύρνη.

Συνολικά διατίθενται 63.000 ένοπλοι άνδρες και 25.000 όπλα στο πρώτο κλιμάκιο και άλλοι 13.500 ένοπλοι και 7.500 όπλα στο δεύτερο κλιμάκιο. Την κρούση θα αντιμετωπίσουν συνολικά, σ' όλο τον τομέα της επιθέσεως 12 τάγματα της 1 Μεραρχίας και 12 τάγματα της 1V Μεραρχίας. Από το απόγευμα θα προστεθούν και τα 9 τάγματα της V11 Μεραρχίας. Υπολογιζόμενης της δυνάμεως των ελληνικών ταγμάτων εκείνη την εποχή σε 700 άνδρες κατά μέσον όρο, την τουρκική επίθεση θα αντιμετωπίσουν 23.100 Έλληνες, υποστηριζόμενοι κυρίως από ορειβατικό πυροβολικό, εφ' όσον τό πεδινό αντιμε-τωπίζει δυσκολίες στην κίνησή του προς τους απειλού-μενους τομείς.

Το αποτέλεσμα της μάχης που θα αρχίσει τα ξημερώματα της 13ης Αυγούστου 1922, είναι ορατό στα μάτια και του πλέον κακόπιστου παρατηρητή.

Η μάχη του Αφιόν Καραχισάρ - Η καταστροφή

Στις 04.00 της 13ης Αυγούστου ο Κεμάλ μεταβαίνει στο παρατηρητήριό του, στο Κοτζά Τεπέ. Από εκεί μπορεί, χωρίς καν κιάλια, να παρατηρεί τις ελληνικές θέσεις και τις κινήσεις των τμημάτων ενισχύσεως. Στις 04.30 το τουρκικό πυροβολικό αρχίζει να βάλλει. Η βολή είναι κυρίως βολή καταστροφής των συρματοπλεγμάτων και των άλλων οργανώσεων εδάφους των αμυνομένων. Παράλληλα πλήττονται και θέσεις, εκ των προτέρων αναγνωρισμένες, των ελληνικών εφεδρειών και πεδινού πυροβολικού. Στις 06.00 το τουρκικό πυροβολικό μεταφέρει τη βολή του στο εσωτερικό της τοποθεσίας και το τουρκικό πεζικό εξορμά.

Η άνιση μάχη θα φανεί ανάγλυφα από ορισμένα παραδείγματα. Στον τομέα αμύνης της 1 Μεραρχίας υπάρχει το Κέντρο Αντιστάσεως Χασάν Μπελ. Η άμυνα έχει ανατεθεί στο 1/5 Τάγμα, υπό τον Ταγματάρχη Πάντα Κωνσταντίνο, επανελθόντα πρώην απότακτο. Με δυσκολία αποκρούεται η πρώτη τουρκική επίθεση. Σαν ενίσχυση αποστέλλεται το 11/5 Τάγμα, υπό τον Ταγματάρχη Κατσιμήτρο Χαρ. Στη δεύτερη τουρκική επίθεση το 1/5 Τάγμα υποχωρεί ατάκτως και αφήνει στους Τούρκους τους 2 από τους 6 λοφίσκους της αμυντικής τοποθεσίας. Το άλλο τάγμα συνεχίζει να μάχεται και κρατά τους υπόλοιπους 4. Το μεσημέρι ο Ταγματάρχης Κατσιμήτρος θα τραυματισθεί στο γόνατο και θα αποχωρήσει. Τη διοίκηση θα αναλάβει ο Λοχαγός Γαλής Μ. που θα συνεχίσει την ηρωική άμυνα, συγκρατώντας ολόκληρη την 57η Μεραρχία. Μπροστά σ' αυτήν την αποτυχία ο διοικητής της 57ης Ρεσάτ πασάς αυτοκτονεί. Ο

Ταγματάρχης Κατσιμήτρος θα δοξασθεί 18 χρόνια αργότερα, όταν, σαν διοικητής της V111 Μεραρχίας, θα ανασχέσει την ιταλική

προέλαση στον Καλαμά ποταμό στον πόλεμο του '40.

Στο Κ.Α. (Κέντρο Αντιστάσεως) Τιλικί Κυρί Μπελ, της 1 Μερραρχίας πάλι, το 111/49 Τάγμα, υπό τον Ταγματάρχη Παναγιώτου Γ. απόλεμο και προερχόμενο από τις οικονομικές υπηρεσίες, υπερασπίζεται 3 λόφους με τα ονόματα «Κιτρινιάρη», «Ασβεστά», «Κολιόπουλου». Δεχόμενο την επίθεση της 15ης Μερραρχίας το τάγμα υποχωρεί από τον κεντρικό λόφο εγκαταλείποντας όλα τα πυροβόλα του Κ.Α. χωρίς ούτε καν να αφαιρέσει τα χλείστρα. ( )α απατηθεί αντεπίθεση 4 ελληνικών ταγμάτων για την ανακατάληψη του λόφου «Ασβεστά».

Στον τομέα αμύνης της 1V Μερραρχίας υπάρχουν τα Σημεία Σητριξέως Κασιμίπαλι και Μπελμά στο όρος Καλετζιχ. Εναντίον των Σ.Σ. επιτίθενται οι 11η και 5η Μεραχίες. Σαν ενίσχυση του απειλούμενου τομέα σπεύδει το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων, υπό τον Συνταγματάρχη Πλαστήρα Ν. Τα ξημερώματα της 14ης Αυγούστου η κατάσταση είναι απελπιστική. Το 5/42 διατάσσεται να αντεπιτεθεί για να ανακόψει την εχθρική προώθηση. Το 111/42 τάγμα, υπό τον Ταγματάρχη Τερτίκα και ο λόχος του Μικρού Επιτελείου του Συντάγματος προχωρούν μέσα σε αληθινό χαλάζι σφαιρών. Βαλλόμενοι από τα πλευρά και κατά μέτωπο από υπέρτερες δυνάμεις, συνεχίζουν την επίθεση, έως ότου ουσιαστικά διαλύονται. Από τον λόχο Θα επιστρέψουν 50 άνδρες από τους 160 και από το τάγμα 200 από τους 700. Πρόκειται για σφαγή. Χιλιάδες άνδρες πολεμούν ηρωικά όλη την 13η και το πρωί της 14ης για να ανακόψουν την τουρκική προώθηση. Ο αγώνας όμως είναι άνισος. Από το μεσημέρι της 13ης το Α' Σώμα ζητά την 1X Μερραρχία από το Β' Σώμα.

Στις 12.30 φτάνει διαταγή της Στρατιάς απαγορεύουσα την μετακίνηση της μεραρχίας. Με πρωτοβουλία του διοικητού του Β' Σώματος τα ξημερώματα της 14ης αποστέλλεται το 26 Σύνταγμα Πεζικού της 1X Μερραρχίας. Στις 09.30 της 14ης, φτάνει άλλη διαταγή της Στρατιάς επιτρέπουσα την μετακίνηση της 1X Μερραρχίας. Είναι όμως πολύ αργά, η κατάσταση είναι απελπιστική και στις 10.30 αποστέλλεται στις μονάδες διαταγή υποχωρήσεως. Ένα τμήμα των ελληνικών δυνάμεων κατορθώνει να φτάσει στο Τουρλού Μπουνάρ και να εγκαταστήσει μέτωπο αμύνης. Είναι τμήματα των 1, 1V και V11 Μερραρχιών, υπό τον Αντιστράτηγο Φράγκου. Καμμία άλλη ελληνική δύναμη δεν υπάρχει στην τοποθεσία για να υποδεχθεί και να καλύψει την αναδιοργάνωση των υποχωρούντων σε επαφή με τον εχθρό τμημάτων. Η 11 Μερραρχία και η Μερραρχία 1ππικού έχουν διαταγή από τη Στρατιά να συγκεντρωθούν νοτιοδυτικά της τοποθεσίας και να εκτελέσουν αργότερα αντεπίθεση στα νώτα των επιτιθέμενων τουρκικών δυνάμεων. Ο όγκος των ελληνικών στρατευμάτων συγκεντρώνεται στα νότια αντερείσματα του ορεινού όγκου βορείως του Αφιόν. Ο Υποστράτηγος Τρικούπης, διοικητής των Α' και Β' Σωμάτων, δεν ξέρει αν πρέπει να κατευθυνθεί προς Βορρά, προς το Γ' Σώμα ή προς το Τουρλού Μπουνάρ. Την απορία του Θα διαλύσει διαταγή της Στρατιάς που λαμβάνεται στις 15.10 της 14ης. Παρ' όλη την διαφωνία όλου του επιτελείου του, ο Αρχιστράτηγος Χατζανέστης διατάσσει τα δύο Σώματα να κατευθυνθούν προς Τουρλού Μπουνάρ για να καλύψουν τις οδεύσεις προς Σμύρνη. Η υποχώρηση δεν πρέπει να γίνει «εν τύχει» αλλά οι μονάδες να υποχωρήσουν μαχόμενες «βήμα προς βήμα», όπως η διαταγή επιτάσσει.

Το ωραιότερο όνειρο του Κεμάλ γίνεται Πραγματικότητα. Το Α' και Β' Σώματα Θα προχωρήσουν προς το Τουρλού Μπουνάρ έχοντας στο πλευρό τους όλη την επιτιθέμενη εχθρική μάζα.

Η συνέχεια είναι γνωστή. Η ομάδα Τρικούπη δεν θα φτάσει ποτέ στο Τουρλού Μπουνάρ. Θα σπρωχθεί από τους Τούρκους βορειότερα και Θα καταστραφεί στα άγρα βουνά. Από τους 50.000 άνδρες της Ομάδος, περίπου 30.000 Θα κατορθώσουν να φτάσουν στις ελληνικές γραμμές διαλυμένοι και χωρίς οπλισμό. Περίπου 4.500 θα παραδωθούν, μαζί με τον Τρικούπη, μετά τη μάχη του Αλή Βεράν. Από τους υπόλοιπους 15.000 περίπου, οι περισσότεροι, μαζί με 5.000 Αρμένιους πρόσφυγες του Αφιόν, Θα σκοτωθούν. Λίγοι Θα αιχμαλωτισθούν και ελάχιστοι θα φτάσουν σε μικρές ομάδες στις ελληνικές γραμμές. Καμμία ειδοποίηση δεν Θα γίνει στον άμαχο πληθυσμό. Ο ίδιος ο Χατζανέστης στις 22 Αυγούστου, όταν η καταστροφή δεν μπορεί πλέον να αποσοβηθεί, δηλώνει στην εφημερίδα «Θάρρος» της Σμύρνης:

«Οι Τούρκοι, όχι μόνο μετά δέκα ημέρας, αλλ' ούτε μετά δέκα μήνας Θα δυνηθούν να εισέλθουν εις την Σμύρνη».

Η διαλυμένη Στρατιά υποχωρεί συνεχώς προς τη Σμύρνη. Στις 27 Αυγούστου οι Τούρκοι θα καταλάβουν την πόλη. Οι ελληνικές δυνάμεις Θα αποχωρήσουν από την χερσόνησο της Ερυθραίας και βορειότερα, από την Προποντιδα. Ο άμαχος πληθυσμός Θα μείνει στη διάθεση των Τούρκων. Η «διάθεση» αυτή φαίνεται στη διαταγή του Νουρεντίν πασά, διοικητού της 1ης Στρατιάς, που καταλαμβάνει τη Σμύρνη:

«Σύμφωνα με έγγραφη διαταγή της Γενικής Διοίκησης, είναι πιθανό πως το ελληνικό έθνος στις τωρινές περιστάσεις θα δείξει ιδιαίτερο φανατισμό. Στη μικρή αντίσταση, κάθε στρατιώτης πρέπει να χάνει το καθήκον του και να σκοτώσει αυτά τα άτομα σε μεγάλο αριθμό. Η πατρίδα προστάζει. Μην αμελήσετε αυτό το καθήκον. Κάθε στρατιώτης είναι υποχρεωμένος να σκοτώσει 4-5 Έλληνες για το μεγαλείο της πατρίδας. Σας κοινοποιώ αυτή την διαταγή και είμαι στη διάθεσή σας για προφορικές οδηγίες. Όλοι οι άνδρες διατάσσονται να συμμορφωθούν μ' αυτή την διαταγή».

Επίλογος

Μέσα σε 10 χρόνια, από το 1912, η Ελλάδα τριπλασίασε την έκτασή της. Η Ήπειρος, η Μακεδονία, η Θράκη, τεράστιες εκτάσεις της Μ. Ασίας κατακτήθηκαν από τον στρατό της. Η ελληνική σημαία κυμάτιζε υπερήφανα στον Βόσπορο. Η «Μεγάλη Ιδέα», η επανάκτηση δηλαδή ελληνικών εδαφών από την αρχαιότητα, κατοικούμενα από ελληνικούς πληθυσμούς, έχει πλησιάσει την ολοκλήρωσή της. Η Ελλάδα, οδηγούμενη από ικανότατους πολιτικούς άνδρες και στηριζόμενη σ' ένα στράτευμα, που η οργάνωσή του και η δράση του πλησίαζε το τέλειο, έφτασε στο ζενίθ της δόξας της. Δυστυχώς η νέα κυβέρνηση του Νοεμβρίου 1920 δεν είχε την ποιότητα της προηγούμενης. Αλληλάλληλα πολιτικά και στρατιωτικά λάθη έφεραν την Μικρασιατική Καταστροφή. Χιλιάδες Έλληνες Θα αφήσουν την τελευταία τους πνοή στις συνεχείς μάχες του μετώπου της Μ. Ασίας. Οι νεκροί Θα φτάσουν τους 24.240 αξιωματικούς και στρατιώτες, οι τραυματίες τους 48.880 άνδρες, οι εξαφανισθέντες, οι περισσότεροι των οποίων υπολογίζονται σαν αιχμάλωτοι, τους 17.630. Από αυτούς Θα επιστρέψουν 14.000 περίπου, σαν ανταλλαγή με τους 9.000 περίπου Τούρκους αιχμαλώτους. Άλλοι τον Ιανουάριο του 1923, άλλοι τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους και άλλοι αργότερα. Είναι ενδεικτικό ότι στις επιχειρήσεις του 1921 οι νεκροί ήταν 7.211 και οι τραυματίες 29.451, ενώ το 1922 οι νεκροί 12.800 και οι

τραυματίες 15.600. Η μικρή διαφορά νεκρών-τραυματιών το 1922 έγκειται στο ότι χιλιάδες τραυματίες εγκαταλείφθηκαν στην υποχώρηση και οι περισσότεροι από αυτούς σκοτώθηκαν από τους Τούρκους.

Η Μικρασιατική Καταστροφή ήταν η μεγαλύτερη καταστροφή που υπέστη το Ελληνικό Έθνος κατά την διάρκεια της Ιστορίας του. Η μελέτη της Ιστορίας εμπλουτίζει τις γνώσεις των συγχρόνων, ούτως ώστε να αποφεύγονται λάθη του παρελθόντος. Όλοι είμαστε γνώστες του πώς επεκτάθηκε η Ελλάδα στις αρχές του 20ου αιώνα, στηριζόμενη σε ικανούς πολιτικούς και ισχυρό στρατό. Σήμερα, που πάλι υπάρχουν σοβαρά προβλήματα με την Τουρκία, είναι χρέος όλων μας να επιλέξουμε τους πολιτικούς άνδρες, που αρμόζουν στις περιστάσεις και να δημιουργήσουμε έναν ισχυρό στρατό.

ΣΥΜΓΕΤΕΡΑΣΜΑΤΑ

Για άλλη μια φορά δυστυχώς το επίπεδο, της ελληνικής πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας δεν ήταν το αρμόζον, για μια τόσο μεγάλη προ-σπάθεια. Τα αποτελέσματα είναι ορατά σε όλους μας ακόμη και σήμερα, μετά από 76 χρόνια. Μια ανθούσα ελληνική κοινότητα, που το βιοτικό της επίπεδο απείχε «παρασάγγας» από το αντίστοιχο της κυρίως Ελλάδος εκείνη την εποχή, κατεστράφη μετά από αλλεπάλληλα λάθη.

Όχι, οι 6 τουφεκισθέντες στο Γουδί δεν ήταν . προδότες. Ήταν όμως ανίκανοι για να διαχειρισθούν μια τόσο σοβαρή για το Έθνος υπόθεση. Οι επαναστάτες του 1922 και να ήθελαν, δεν μπορούσαν να αποτρέψουν τις εκτελέσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα εκτελεστικά αποσπάσματα ήταν πενταμελή, αλλά το απόσπασμα απέναντι από τον Χατζανέστη ήταν εξαμελές. Σε παρατήρηση του Επιτρόπου του Στρατοδικείου Συνταγματάρχη Νεόκοσμου Γρηγοριάδη, ο έκτος απήντησε: «Είμαι από τη Μ. Ασία. Δεν πάω πουθενά.» Χαρακτηριστικό είναι ότι οι πολιτικοί άνδρες της εποχής, από το Νοέμβριο του 1920 και μετά, παρεσύρθησαν από μικροπολιτικούς λόγους και τους στρατιωτικούς σε πολλές λανθασμένες αποφάσεις. Χαρακτηριστική επίσης είναι και η ανικανότητα της ελληνικής στρατιωτικής ηγεσίας να αντιταχθεί στον ικανό Κεμάλ. Τα στρατηγικά και τακτικά λάθη στα οποία υπέπεσε είναι ασυγχώρητα. Αυτό όμως δεν εμπόδισε έναν από τους μεγά-λους πρωταγωνιστές της Μικρασιατικής Καταστροφής, τον Υποστράτηγο Τρικούπη, διοι-κητή των τμημάτων που αιχμαλωτίστησαν στο Αλή Βεράν, να συγγράψει το βιβλίο «Διοίκησης μεγάλων μονάδων εν πολέμω», προσπαθώντας να δικαιολογήσει τα αδικαιολόγητα.

Βιβλιογραφία

- Απομνημονεύματα (Ημερολόγιο) 1.Μεταξά.
  - Ιστορία Νεώτερος Ελλάδος. Φοίβου Γρηγοριάδη.
  - Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας. Γ. Κορδάτου.
  - Η Ελλάδα στη Μ. Ασία. Ξεν. Στρατηγού.
  - Πορεία μαρτύρων. Γ. Σγόντζου.
  - Οι 11 τόμοι για την Μ. Ασία του ΓΕΣ/ΔΙΣ.
  - Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική. Θ. Βερέμη.
  - Ιστορικές αναμνήσεις. Σ. Σαράφη.
  - Ιστορία Εικονογραφημένη.
- Τεύχη 50-100-104-131-173-265- 290-295.
- Η Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή. Κ.Μ.Ε.
  - Το έπος της Μ. Ασίας 1919-1922. Χρήστου Νεράτζη.
  - Η γεωστρατηγική της Μεγάλης Ιδέας. 1. Λουκά. «Πόλεμος και Ιστορία» τεύχος 3.
  - Ιστορία των Επανάστασεων. Τόμος «Εθνικισμοί και φασισμοί».

Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος σε φωτογραφία του 1914. Υπήρξε το μοιραίο πρόσωπο που έκρινε την τύχη της Μικρασιατικής εκστρατείας.

Ο Αντιστράτηγος Γ. Χαντζανέστης ανέλαβε καθήκοντα Αρχιστρατήγου στις 23 Μαΐου 1922. "Ήταν μια πολιτική επιλογή που προκάλεσε αντιδράσεις στις τάξεις των αξιωματικών και δεν συνέβαλε στην ενίσχυση του αισθήματος εμπιστοσύνης των ανδρών προς την ανωτάτη ηγεσία του.

Ο πρωθυπουργός Δημήτριος Γούναρης που επανέφερε τον Κωνσταντίνο.

Η υποχώρηση του Ελληνικού Στρατού ακολουθήθηκε από γενική φυγή του ελληνικού πληθυσμού. Στην φωτογραφία φάλαγγα προσφύγων και στρατιωτών κατευθυνόμενοι στα παράλια της χερσονήσου της Ερυθραίας

Οι "Έλληνες της Σμύρνης, εγκατελειμένοι από τους πάντες, προσπαθούν να επιβιβαστούν σε κάθε πλωτό μέσο για να γλυτώσουν από την μανία των Τούρκων.